

ANKTHI I DHUNËS DHE I VDEKJES NË ROMANIN BARDHA E TEMALIT TË PASHKO VASËS

Ymer Jaka

Instituti Albanologjik
Prishtinë

KUD 82.091
Punim studimor

Marrë për botim më 20 nëntor 1986

P ë r m b a j t j e e s h k u r t ë r: Dhuna dhe vdekja janë dy faktorë të rëndësishëm të romanit *Bardha e Temalit*, të cilët zërthehen në këtë punim. Ndonëse veprimi i romanit është stivuar në një periudhë dy mujore, pjesa dërrmuese e personazheve vdesin nga ushtrimi i dhunës, e cila në këtë punim ndahet në dy kategori: dhuna individuale dhe ajo kolektive. Në një shoqëri ku nuk përfillen ligjet dhe mbretëron arbitrariteti, ku është krijuar kulti i armës dhe i gjakmarrjes, ku burrat vriten në moshën më të mirë, perspektiva e ardhmërisë së saj është shumë e zymtë. Këtë gjendje e fshikullon P. Vasa në romanin e tij dhe ngre zërin, nëpërmjet fatit tragjik të heronjve të veprës, kundër dhunës dhe rrjedhimeve të rënda të saj.

1. Fenomeni i dhunës

Dhuna është një fenomen i cili e përcjell njerëzimin që nga filltet e ekzistencës së tij. Për të siguruar jetën e vet, njeriu ka qenë i shtrënguar të kacafytet me natyrën dhe me fenomenet e saj, t'u bëjë ballë atyre, mirëpo njëherësh ai ka qenë i shtrënguar të luftojë edhe kundër qenieve të tjera të gjalla dhe të mbrohet nga ato. Ndër këto qenie të gjalla janë edhe njerëzit. Njeriu, pra, duhet të mbrohet edhe nga njeriu. Si dëshmi të dhunës që përdor njeriu mbi njeriun që nga krijimi i botës kemi mitin mbi Abelin dhe Kainin, nga Bibla, kur vëllai e vret vëllain.

Dhuna si formë e zgjidhjes së mosmarrëveshjeve ndërmjet njerëzve ka gjetur pasqyrimin e saj edhe në arte, pra edhe në letërsi. Që nga letërsia antike e deri në ditët tona, të panumërta janë veprat letrare të të gjitha gjinive në të cilat trajtohet dhuna me rrjedhimet e saj tragjike. Me gjithë përparimin e madh që ka bërë njerëzimi gjatë shekujve, me gjithë institucionet e shumta që ka krijuar shoqëria për ta mbrojtur njeriun nga dhuna, me gjithë ngritjen e nivelit të vetëdijes dhe të kulturës, dhuna jo vetëm që nuk është çrrënjësuar, po, përkundrazi, shpesh ka marrë dimensione masive siç janë luftërat, të cilat në shekullin tonë kanë marrë edhe dimensione botërore, ndërsa përsosja e teknikës së luftës deri në armët bërthamore janë rrezik që kërcënohet ta shfarosë njerëzimin. Për këtë arsye dhuna si temë trajtimi në veprat letrare mbetet gjithnjë aktuale.

Sikundër në letërsitë e tjera, edhe në letërsinë shqipe kjo temë zë një vend të shquar, prandaj ajo është me interes të zërthehet.

Mirëpo, meqë trajtimi i temave të këtilla kërkon zbërthime paraprake të kësaj problematike në vepra të veçanta, si nismë për një punë të këtillë zgjodhëm një vepër të periudhës së Rilindjes sonë Kombëtare, romanin *Bardha e Temalit* të Pashko Vasës, që është ndër veprat e para të këtij lloji të letërsisë sonë, madje vepër e shkruar dhe e botuar në gjuhën frënge,¹ të cilën lexuesi ynë nuk pati mundësi ta njihnte deri në vitin 1969, kur u botua e përkthyer në gjuhën shqipe.²

Po përse e zgjodhëm mu këtë vepër? Arsyeja e parë është pse ky roman deri tani nuk është bërë objekt zbërthimesh më të hollësishme. Pastaj, duke qenë në radhë të parë roman dashurie, aspekti i dhunës dhe i vdekjes lexuesit të rëndomtë zor se do t'i bjerë aq në sy. Detyra e kritikës, ndërkaq, shkon më larg; ajo duhet t'i shpalojë shtresat e ndryshme që ngërthen në vete një vepër e njëmendtë artistike, dhe duke e analizuar me kujdes këtë vepër të rilindësit tonë të shquar vendosëm t'i rrekemi ndriçimit të kësaj shtrese të saj.

2. Dhuna si obsesion

Po të lexohet me vëmendje *Bardha e Temalit*, nuk është vështirë të vërehet se autori i saj ka qenë i preokupuar me çështjen e dhunës që kur ka marrë penën në dorë për ta shkruar këtë vepër deri sa ia ka vënë asaj pikën e fundit. Duke lënë anash kapitullin e parë të romanit, i cili është një pasqyrë e shkurtër e historisë së Shqipërisë, që synon t'ia bëjë të afërt lexuesit të huaj ambientin në të cilin do të zhvillohen ngjarjet e rrëfimit, që nga kapitulli i dytë, kur fillon veprimi i mirëfilltë i veprës, e deri në kapitullin e fundit, në roman do të qëndrojë pezull hija e vdekjes, jo e vdekjes së natyrshme, por e vdekjes që është rrjedhim i dhunës. Një numër i konsiderueshëm i personazheve të romanit nuk e arrijnë të gjallë fundin e rrëfimit, ndonëse ngjarjet janë stivuar në një interval kohe mjaft të kufizuar prej pak më shumë se dy muajsh. Bëhet fjalë edhe për personazhe të cilat nuk janë protagonistë të drejtpërdrejtë të aksionit të romanit, të cilat kanë vdekur më përpara, mirëpo jeta e të gjithëve ka marrë fund si rrjedhim i dhunës. Asnjë vdekje e natyrshme nuk zihet ngoje dhe fitohet përshtypja se vdekja e burrit me kokë në jastëk ishte fenomen i rrallë në shoqërinë shqiptare nga mesi i shekullit të kaluar, në të cilën kohë janë vendosur ngjarjet e rrëfimit të romancierit tonë.

3. Shkallët e dhunës

Pashko Vasa, ndërkaq, nuk është ndalur vetëm në format më të vrazhda të dhunës, të cilat përfundojnë me aktin më tragjik në jetën e

¹ A l b a n u s A l b a n o, *Bardha de Témal*, Paris, A. Savine, 1890.

² P a s h k o V a s a, *Bardha e Temalit*, Prishtinë, Rilindja, 1969.

njeriut, me vdekjen. Dhuna në roman na del në një shkallë të gjerë aspektesh.

Në këtë vepër dhuna mund të ndahet në dy kategori kryesore:

1. dhuna individuale dhe
2. dhuna kolektive.

1. Në kategorinë e parë ajo ushtrohet që nga qeliza themelore e shoqërisë, familja, deri te marrëdhëniet e njerëzve të një bashkësie, në të cilën gërshetohen ose kundërvihen interesat individuale, për të vazhduar deri te konfliktet e papandehura dhe të rastësishme.

Si ilustrim të ushtrimit të dhunës në familje kemi rastin e vdekjes së vajzës së Mhill Vlashit, motrës së kryepersonazhit të romanit, Aradit.

Në këtë vashë të re bie në dashuri një djalosh i familjes së Topiajve, mirëpo, në kushtet e atëhershme të shoqërisë shqiptare, dy të rinjtë nuk mund të takohen dhe e tërë idila e tyre kufizohet në një takim rasti në kopshtin e familjes së vajzës dhe me një puthje në faqe. Për botëkuptimet e asaj kohe një akt i këtillë ishte një krim i cili mund të fshihej vetëm me gjak. Dy të rinjtë janë të dënuar me vdekje. Vendimin fatal e merr i ati i vajzës, të vetmes vajzë që kishte, ndërsa për ekzekutimin e tij e ngarkon të shoqen. Skena është rrëqethëse: prindërit bëhen xhelatë të fëmijës së tyre. Konvencionet shoqërore janë mbi të gjitha, individi duhet t'u nënshtrohet atyre medoemos. Ndjenjat prindore, dhembja, trauma psikike, nuk çojnë kandar para këtyre konvencioneve.

Në rrafshin individual zbatohet dhuna edhe ndaj dashnorit të vajzës, të cilin e vrasin i vëllai i vajzës me shokun e tij. Ekzekutuesit e dënimit, me gjasë, e kryejnë këtë akt pa i brejtur fare ndërgjegja për shuarjen e një jete të re, ngase autori kënaqet me regjistrimin e këtij krimi, pa hyrë në kurrfarë hollësish për rrethanat e zbatimit të tij. Për botëkuptimet e asaj kohe dhe të asaj shoqërie, për djaloshin që kishte marrë guximin ta puthte një vashë, vrasja e tij ishte punë normale, prandaj autori i veprës nuk ndalet më gjatë rreth kësaj vrasjeje mizore.

Në shoqërinë shqiptare të para rreth një shekulli e gjysmë mbi të gjitha është nderi i familjes, prandaj vendimet merren aty për aty, pa lënë të kalojë kohë, të ftohet gjaku, të dëgjohet zëri i arsyes. Individi është viktimë e formës më të rëndë të ushtrimit të dhunës, jeta e tij nuk çon peshë fare.

Një shembull tjetër i ushtrimit të dhunës në planin individual është ai kur një malësor i ri, që kishte ardhur në Shkodër ta përcillte Bardhën, pas një fjalosjeje për një shkak tejet banal, ngase një shkodran nuk largohej nga dera e oborrit, të cilën malësori donte ta mbyllte, dy të rinjtë hiqen në armë dhe vrasin njëri-tjetrin. Sedra e lënduar në këto raste nuk lejon të kërkohen rrugë të tjera për zgjidhjen e mosmarrëveshjeve. Dy të rinj që nuk e njihnin njëri-tjetrin, që nuk kishin pasur kurrfarë konfliktesh paraprake, për një fjalë goje duhet të vdesin.

Po kështu zgjidhet edhe grindja midis dy fshatarëve në pazarin e Shkodrës. Duke dashur të blente lugë të drunjta, të cilat një malësor i kishte sjellë për t'i shitur në pazar, një fshatar ia ul vlerën mallit dhe kështu nis grindja, e cila përfundon me vrasjen e blerësit. Kështu, pra, dhuna në

formën e saj më të vrazhdë, në cenimin e gjësë më të shtrenjtë që ka njeriu, jetës, është mënyra më e thjeshtë për zgjidhjen e mosmarrëveshjeve individuale, shkaqet më të parëndësishme mund ta dërgojnë njeriun në varr.

Edhe heroina e romanit, Bardha, është viktimë e dhunës individuale. Mirëpo, në rastin e saj dhuna nuk është rrjedhim i afektit, i një mosmarrëveshjeje të rastit. Te Bardha dhuna nis me presionin psikik të përbuzjes dhe izolimit me të cilin duhet të ballafaqohet që nga ardhja e saj si nuse në Temal, me vuajtjet e rënda shpirtërore, të cilat i përjeton në këtë mes ku ajo gjendet si një trup i huaj, në mënyrë që kjo formë e dhunës të përfundojë me atë më të rëndën, me vrasjen mizore të saj në gjumë nga dora e së vjehrrës, krim ky që dëshmon se në shoqërinë shqiptare të kësaj kohe jeta e njeriut kishte çmim shumë të ulët dhe se duart ndyheshin me gjak pa fije ngurrimi edhe atëherë kur ishte e mundshme të gjendeshin plot udhë për zgjidhjen e mosmarrëveshjeve.

2. Kategorinë e dytë të dhunës, e cila nuk është e lidhur drejtpërdrejt me individin, por me një rreth më të gjerë njerëzish, me një komunitet, duke nisur nga ai i fisit, si njëra ndër format e organizimit të shoqërisë primitive, e deri te organizimi më i lartë shoqëror, do të thotë shteti, kushtimisht e quajtmë dhunë kolektive. Në këtë formë të dhunës individi shpesh është një marionetë, e cila vepron sipas logjikës së mekanizmave të bashkësisë në të cilën bën pjesë. Individi mund të bëhet kriminel ose viktimë pa vullnetin e tij, varësisht nga rrethanat në të cilat ai nuk mund të ndikojë.

Në romanin *Bardha e Temalit* këtë kategori të dhunës mund ta ndajmë në dy nënkategori:

1. dhuna e grupeve shoqërore ndaj njëri-tjetrit, dhe
2. dhuna e pushtetit ndaj popullit.

Në nënkategorinë e parë, kur një grup njerëzish ushtron dhunën ndaj grupit tjetër, gjejmë një varg formash të dhunës, që nga ndëshkimet fizike, cenimi i të mirave materiale, e deri te cenimi i jetës së një individi nga ana e një grupi shoqëror, si edhe konfliktet midis grupeve shoqërore me viktima të shumta.

Kështu, me rastin e përgatitjeve të darkës që shtronte Mhill Vlasi për Bardhën, mësojmë se çirakët në atë kohë qortoheshin jo me fjalë, po me shpulla ose me kamxhik. Njeriu i kësaj kohe, pra, duhet t'ia niste të ushtrohej ta përballonte dhunën që nga fëmijëria, thuajse kjo ishte mënyra më e lehtë e marrëveshjes ndërmjet njerëzve. Në të vërtetë kjo formë e dhunës ishte një lloj parapërgatitje për t'u ballafaquar me forma të tjera shumë më të vrazhda të saj. Ndërkaq, individi i kësaj shoqërie nuk ishte përgjegjës vetëm për veprimet e veta, por duhej ta merrte përsipër përgjegjësinë edhe për veprimet e bashkësisë, pjesë e së cilës ishte, e farefisit ose e fisit.

Kur një anëtar i familjes bie në gjak siç është rasti kur Aradi e plagos rëndë Sylejman Zafin, i tërë farefisi i familjes Vlashaj ngjesh armët dhe vjen ta mbrojë shtëpinë nga sulmi eventual i farefisit të viktimitës. Nga ana tjetër,

kur sjellin në Temal kufomën e malësorit të ri të vrarë në Shkodër, e ëma, e cila ka mbetur pa mashkull në shtëpi, kërkon nga fisi që t'ia marrë gjakun birit të saj. Osman agai vritet nga ana e familjes së Jak Kolës për shkak se ungji i tij, Hasan Hoti, ishte shkaktar i ekzekutimit të Jakut, ndërsa gjakun e merr i vëllai i gruas së këtij të fundit, meqë shtëpia nuk kishte mashkull të rritur, i cili do ta bënte këtë punë. Në roman, ndërkaq, bëhet fjalë edhe për luftërat ndërmjet fiseve. Në rast se një fis e sulmonte tjetrin, të gjithë burrat e aftë për luftë duhet t'i rroknin armët.

Individi, pra, është pjesë e një mekanizmi shoqëror, i cili funksionon sipas disa ligjshmërive të caktuara, prandaj ai duhet t'u nënshtrohet atyre ligjshmërive, të vritet ose të vrasë, ndonëse ai vetë nuk ka qenë i implikuar në konflikte.

Edhe në nënkategorinë e dytë të dhunës kolektive, atë të cilën e ushtron pushteti ndaj popullit, kemi një shkallëzim të saj që nga cenimi i pasurisë individuale deri te vrasjet masive.

Në Shqipërinë e para një shekulli e gjysmë, sipas romanit, del se marrëdhëniet e pushtetit me popullin nuk ishin te saksionuara me kurrfarë ligjesh dhe se ndaj masave popullore ushtrohej arbitrariteti më i madh nga ana e atyre që e kishin në dorë pushtetin.

Fshatari që vinte me kalë për të shitur prodhimet e veta në pazarin e Shkodrës fare lehtë mund të kthehej në fshat këmbë, po t'i duheshin kuajt pashait të Shkodrës. Arsyetimet se kafsha i ishte e domosdoshme fshatarit ishin të kota. Urdhërat e pashait duhet të zbatoheshin doemos.

Në një bisedë me Mhill Vlashin, kryeqeveritari i Shkodrës, Osman pashao, e shpjegon me këto fjalë këtë koncept:

„Populli duhet të nënshtrohet dhe të paguajë tagrat, të tjerat nuk i hyjnë në udhë. Ne jemi këtu zotër”.³

Kur Aradi e plagos për vdekje Sylejman Zafin, pashai i Shkodrës jep urdhër të burgoset i ati i Aradit, Mhilli. Edhe pushteti zbaton logjikën e kanunit të maleve, se për krim nuk është përgjegjës vetëm dorasi, por edhe anëtarët e familjes së tij.

Për Jak Kolën dhe shokun e tij jepet urdhëri të burgosen pa kurrfarë arsytimi, me motivacion se gjoja nuk kanë dashur të shkojnë të luftojnë kundër malaziasve. Kur dy malësorët kundërshtojnë të dorëzohen, pa fije ngurrimi kundër tyre shtijnë me armë, njërin e vrasin, ndërsa Jak Kola i plagosur të nesërmen ekzekutohet pa kurrfarë vendimi gjyqësor. Vendimin që publikisht t'i pritët koka e merr vetë kryeqeveritari i Shkodrës.

4. Kulti i armës

Në këto kushte të arbitraritetit absolut në të gjitha shkallët, duke nisur nga marrëdhëniet individuale deri te marrëdhëniet e pushtetit me popullin, njeriu i kësaj kohe në këtë shoqëri nuk kishte shtegdalje tjetër

³ Po aty, f. 61.

përpos të merrte të gjitha masat e duhura për ta ruajtur ekzistencën e vet. Masa e parë dhe më e rëndësishme ishte të armatosej. Dhe njëmend, të gjithë burrat në romanin e Pashko Vasës janë të armatosur. Fshatari, kur vjen në pazarin e Shkodrës për t'i shitur prodhimet e veta, pishqollen e ka të ngjeshur në brez. Në dasma, në varrime, në vizita të rëndomta burri gjithnjë e ka armën shoqe të pandashme.

Kur martohet Anukli, të gjithë krushqit që shkojnë ta marrin nusen, 150 sish, janë të armatosur. Aradi, kur shkon me të atin ta përshëndetë Bardhën në ahengun që kanë bërë për të, ka veshur rroba solemne, por edhe armët i ka të ngjeshura në brez. Burrat që e vajtojnë malësozin e ri temalas, të vrarë në Shkodër, kur mbliidhen rreth arkivolit të tij, janë të armatosur deri në dhëmbë.⁴ Këtij djaloshi të pafat, kur e vënë në arkivol, aty i vënë edhe pishqollat e tij, me të cilat e varrosin. Po kështu veprojnë edhe me Osman again, të cilit në varr ia vënë edhe armët e tij. Arma, pra, si shoqe e pandashme në jetë, duhej të ngelte e këtillë edhe pasi të vdiste ai që e kishte bartur sa kishte qenë gjallë.

Mirëpo, arma nuk është vetëm pjesë e pandashme e individit që e bart dhe e përdor, por edhe e shtëpisë. Madje mund të thuhet se armët janë një lloj stolie e çdo shtëpie, që nga ajo më e varfëra, siç është kasolla e Jak Kolës, e deri te shtëpia e një aristokrati, siç ishte ajo e Mhill Vlashit. Funkcionin dekorativ të armëve aktori e vë në pah fare mirë kur me rastin e shkuarjes së Anulit dhe të Aradit për ta përshëndetur Bardhën në shtëpinë e saj, duke bërë përshkrimin e dhomës ku i presin miqtë, ndër të tjera shënon se „shumë armë, pushkë, pishqolla, jataganë të veshur me argjend, të varura në gozha të verdha, stolisnin muret.”⁵

5. Ankthi i gjakmarrjes

Në shoqërinë e kësaj kohe dhe të këtij mjedisi, kur për burrat vdekja rrallë herë është fenomen i natyrës dhe gati rregullisht është rrjedhim i dhunës, kur nuk ekzistojnë institucionet shoqërore, të cilat do t'i dënonin krimet, njerëzit janë të shtrënguar ta zbatojnë vetë drejtësinë, ashtu si munden dhe si dinë. Në këto rrethana, pra, është krejt e natyrshme të lulëzojë gjakmarrja.

Marrja e gjakut, në të vërtetë, është një obsesion në romanin e Pashko Vasës. Nga aspekti psikologjik ky obsesion mund të shpjegohet si një mekanizëm mbrojtës për ta zbutur dhembjen e thellë shpirtërore, një mjet ngushëllimi, një shtegdalje në situatat kur njeriut i errësohen të gjitha horizontet.

Kur nënës së malësorit të ri temalas, të vrarë në Shkodër, ia sjellin kufomën e të birit, të vetmes shpresë që i kishte ngelur në jetë, pas vdekjes së të cilit shuhej një vatër familjare, reagimi i saj i parë është që fisi t'ia

⁴ *Po aty*, f. 39.

⁵ *Po aty*, f. 34.

marrë gjakun meqë dy djemtë e saj të tjerë i ishin vrarë gjithashtu dhe ishte pa mashkull në shtëpi.

Kur kryeqeveritari i Shkodrës e dënon me vdekje Jak Kolën, nëna dhe e shoqja e këtij të fundit i betohen se do t'ia marrin gjakun. Ky premtim është një lehtësim për viktimën. Dhe, njëmend, e shoqja e Jakut, Dava, i lë fëmijët e saj në malësi, vjen në Shkodër ku bëhet tebdil si lypëse, gjë që ia bën të mundshme të hyjë në shtëpinë e vrasësit të të shoqit, Shaban beut, dhe me një këmbëngulje mahnitëse merr të gjitha masat e duhura derisa ia del ta vrasë Shaban beun nëpërmjet një argati meqë vetë, si grua që ishte, nuk mund të qiste pushkë. Në anën tjetër, vëllai i Davës, Gjeloshi, nuk gjen dot prehje derisa kryen detyrën që ka marrë përsipër, ta vrasë Osman again, gjë që e bën kur ky i fundit, pasi emërohet kapidan i malësisë, shkon në Shllak, ku e pret plumbi i sigurt i Gjetos.

Obsesioni i gjakmarrjes është i tillë saqë as fëmijët nuk kursehen. Birin dhjetëvjeçar të Jak Kolës, ungji i tij, Gjeloshi, e sjell në Shkodër që ta shohë njeriun që ishte qenë shkaktar i vrasjes së atit të tij. Më vonë Gjeloshi, i cili brendh maleve, pasi e vret Osman again, e mban me vete nipin e tij „për ta mësuar me jetën e stuhishme të gjaksorëve”.⁶

S'ka dyshim se veprimet e këtilla shkaktojnë trauma të rënda shpirtërore, lënë vrragë të pashlyeshme në psikikën e fëmijës, i cili që në hapat e tij të parë në jetë duhet të ballafaqohet me format më të vrazhda të dhunës. Pra, në vend që ta njohë bukurinë e jetës dhe kënaqësitë e saj, njeriu i kësaj kohe, në rrethana të caktuara historiko-shoqërore, duhet ta shohë jetën si një luftë të pareshtur, për të cilën duhet të ushtrohet që nga fëmijëria.

Ndjenja e gjakmarrjes, pra, duhet të ngulitet në shpirtin e shqiptarit që në moshën më të re. Shpirti i tij i njomë që në fëmijëri duhet të ballafaqohet me dhunën, me vrazhdësitë e pamëshirshme të jetës, dhe të përgatitet të kacafytet me të, ta pësojë ose ta zbatojë.

Zbatimi i drejtësisë nëpërmjet gjakmarrjes sjell pasoja tragjike si në planin individual, ashtu edhe në atë shoqëror. Individu kurrë nuk ishte i sigurt për të ardhmen e tij, meqë ai nuk ishte përgjegjës vetëm për veprimet dhe sjelljet e tij, por edhe për ato të farefisit ose të fisit të tij. Ai mund të vritej në qoftë se një i afërm i tij kishte rënë në gjak, por edhe duhej të vriste në qoftë se duhej të merrej gjaku i një të afërmi të tij. Në planin shoqëror, familja jetonte në një pasiguri të vazhdueshme për fatin e burrave të saj, ndërsa shoqëria nuk mund të përparonte, kur burrat e saj vriteshin në moshën më të mirë.

6. Lufta si vokacion

Në këto kushte lufta bëhet vokacion jetësor i burrit. Duke u rritur në praninë e vazhdueshme të armëve, të cilat i stolisin muret e shtëpisë, duke

⁶ *Po aty*, f. 159.

dëgjuar për trimëritë e të parëve, që kishin vdekur burrisht me armë në dorë, duke u ballafaquar me dhunën dhe me vdekjen që nga mosha më e re, shqiptari i kohës në të cilën Pashko Vasa e ka vendosur aksionin e romanit të tij konsideron se burri ka lindur për luftë. Edhe këngët, edhe vallet e burrave, për të cilat bëhet fjalë në romanin *Bardha e Temalit*, janë të lidhura me luftën.

Kështu, malësorët temalas që kishin ardhur ta përcillnin Bardhën në Shkodër, duke pirë raki dhe duke pritur darkën që ua shtrojnë, ua thonë këngëve të luftës.

Në ahengun që organizoi Mhill Vlasi për nder të Bardhës, kur takohen burrat me gratë, të parët me armë në dorë vallëzojnë vallen e luftës.

Edhe në gëzime pra, në dasma e ahengje, edhe kur këndohet e vallëzohet, lufta është e pranishme, ngase ajo është pjesë e vetëdijes së njeriut të kësaj kohe.

Madje, lufta është edhe burim të ardhurash për jetesë. Për këtë arsye bashkëkohësit e Pashko Vasës nuk ngurrojnë shumë kur u jepet rasti të shkojnë në luftë, siç është ai kur bajraktari i Temalit u prin malësorëve të shkojnë në Pejë që ta shuajnë kryengritjen e fshatarëve kundër pushtuesit të huaj. Një qëndrim të këtillë ndaj luftës si vokacion jetësor autori mundohet ta shpjegojë edhe me faktorë ekonomik-shoqërorë. Kur njërit ndër pjesëmarrësit e kësaj ekspedite, i cili përgatitet me gëzim të nisët për në Pejë, i bëhet vërejtja se mund ta lërë kokën atje, ai përgjigjet se për njeriun e atyre trojeve shtegdalje tjetër nuk kishte: ose duhej të luftonte me armë në dorë, ose të gjëllinte në mjerim duke i thyer parmendat „në këtë tokë të keqe që nuk prodhon asgjë”.⁷

7. Sfida e vdekjes

Në rrethana të këtilla, të ballafaquar në çdo rast me vdekjen, gati-gati të familjarizuar me të, te personazhet e romanit vërehet një qëndrim tejet stoik ndaj vdekjes. Fitohet përshtypja se njeriu i kësaj kohe dhe i këtij mjedisi është bërë më i fortë se shkrepat ndërmjet të cilave jeton. Edhe në rastet e vdekjeve më tragjike njerëzit thuajse nuk tronditen.

Kështu, kur vritet malësori i ri temalas në Shkodër, shokët e tij e marrin dhe e vënë mënjanë kufomën e tij, ndërsa atë të armikut të tij e shtyjnë në rrugë dhe vazhdojnë të hanë, të pinë e të këndojnë, sikur të mos kishte ndodhur asgjë.

Në një rast tjetër, kur pas fjalosjes për një çikërrimë, një malësor e vret një fshatar në pazarin e Shkodrës, njerëzve kjo vrasje nuk u bën kurrfarë përshtypje dhe secili vazhdon punën e vet pa u tronditur fare.

Njëri ndër preokupimet e personazheve të romanit të Pashko Vasës është që të vdesin burrisht. Kur kryeqeveritari i Shkodrës ia kumton Jak

⁷ Po aty, f. 113.

Kolës vendimin e tij arbitrar, pa kurrfarë arsytimi, se të nesërmen do të ekzekutohej, Jaku i përgjigjet pa iu trembur syri:

„— Bijtë e maleve tona mbarojnë gjithmonë nga shpata ose nga plumbi”.⁸

E ëma, kur e viziton Jakun, i cili pret ekzekutimin, i thotë:

„— Meqë duhet të vdesësh, biri im i dashur, pajtohu me fatin dhe vdis si trim, si të parët tu.”⁹

Njëra ndër porositë që Jaku ia lë së ëmës para se t'i pritet koka është që t'i mësojë djemtë e tij jetima që të mos i frikësohen vdekjes.

Gjatë ahengut në shtëpinë e Bardhës, malësorët që kishin ardhur ta përcillnin, duke ngritur dollitë kur pinin raki, „i uronin njëri-tjetrit, sipas zakonisht të malësorëve, që të vdisnin si trima.”¹⁰

Qëndrimi stoik ndaj vdekjes vërehet jo vetëm te burrat, por edhe te gratë. Nëna dhe e shoqja e Jak Kolës, kur e vizitojnë këtë të fundit para ekzekutimit të tij, në praninë e tij nuk nxjerrin një pikë loti.

Madje, ato janë të pranishme edhe gjatë ekzekutimit të Jakut, episod ky që është vërtet një skenë rrënjëthënëse. Të dy gratë jo vetëm që qëndrojnë me një burrëri të rrallë para kësaj skene tronditëse, por, shënon autori, „koka e Jak Kolës fati u rrokullis së shpejti nën këmbët e së ëmës, e cila, pa iu trembur syri, u përkul për ta puthur” (f. 57). Një skenë e këtillë na e përkujton mjeshtrin e madh të romanit realist frëng, Stendalin, nga romani *E kuqja dhe e zeza*, kur markeza de la Molë e merr kokën e Zhylien Sorelit, të cilën e kishte prerë gijotina, e vë mbi një tryezë të vogël të mermertë dhe e puth në ball.¹¹

Një qëndrim i këtillë stoik ndaj vdekjes mund të shpjgohet lehtë me faktin se shqiptari i kësaj kohe, që nga fëmijëria, ishte i ballafaquar me të. Të birin e Jak Kolës ungji i tij, Gjeloşi e merr me vete që të jetë i pranishëm kur do të merrej gjaku i Jakut. Vdekjet me dhunë të burrave të kësaj kohe ishin ngjarje të rëndomta, madje edhe për arsye më banale.

Kur kthehet Aradi nga gjahu në shtëpi pa të atin, e ëma nuk ka zemër ta pyesë ku e ka bashkëshortin, „sepse atëherë në Shqipëri njerëzit nuk ishin kurrë të sigurt se do t'i shihnin ata që nuk ishin të pranishëm, dhe, jashtë shtëpisë, burri ishte gjithmonë në rrezik. Një përleshje, një zemërim, një gjakmarrje e vjetër, mund ta linin papritmas familjen pa zot, gruan pa burrë, nënën pa bir.”¹²

Në këto rrethana, pra, njeriu familjarizohej me vdekjen. Duke e pasur vazhdimisht atë parasysh, mësohej ta sfidonte dhe i bënte ballë kësaj tragjedie me një guxim mahnitës. Njëra nga porositë më të rëndësishme të eseistit në zë frëng të shekullit XVI, Montenjtit, se njeriu duhej të mësohej

⁸ *Po aty*, f. 49.

⁹ *Po aty*, f. 50.

¹⁰ *Po aty*, f. 25.

¹¹ Stendhal, *Le rouge et le noir*, Paris, Garnier Frères, 1960, f. 507.

¹² Pashko Vasa, *Bardha e Temalit*, f. 109.

të vdiste, meqë vdekja është një fenomen i pashmangshëm, për shqiptarin e mesit të shekullit të kaluar ishte e panevojshme. Ai këtë porosi, pa e njohur filozofinë stoike të Montenjtit, e kishte mësuar nga vetë jeta.

Përfundim

Dhuna dhe vdekja, pra, janë ndër shtresat e rëndësishme të romanit të Pashko Vasës. Dhuna është një plagë e rëndë e shoqërisë shqiptare nën sundimin osman, me rrjedhime shumë të rënda. Në kushte të këtilla shoqëria shqiptare jo vetëm që nuk mund të mendonte për mirëqenie e përparim, por asaj i kërcënohej rreziku i shfarosjes. Burrat rëndom vdisnin në moshën më të mirë, atëherë kur ishin në kulmin e fuqisë së tyre krijuese.

Mund të thuhet se në romanin *Bardha e Temalit* vdekja heq një valle të pandalur. Që nga fillimi i veprës, deri në faqen e fundit të saj, vdekja qëndron pezull gati në çdo moment. Ajo është një lloj dekori tragjik i romanit.

Duke qenë një rilindës militant, i vetëdijshëm se krahas luftës me armë për çlirimin kombëtar, lufta me penë ishte po ashtu e rëndësishme, dhe duke e shkruar të vetmin roman të tij në një gjuhë të huaj, në një gjuhë që mbante vendin e parë në komunikimin ndërkombëtar, Pashko Vasa, duke i dhënë një vend aq të spikatur çështjes së dhunës dhe rrjedhimeve të saj tragjike, duke e pasqyruar me ngjyra mjaft të errëta shoqërinë shqiptare nën zgjedhën e rëndë të pushtimit të huaj, tërthorazi e damkos Perandorinë Osmane, e cila nuk i zgjedh mjetet për t'i mbajtur nën thundrën e saj popujt e robëruar. Duke nxitur dhunën në të gjitha aspektet e mundshme të saj, pushtuesi osman ia del t'i shterojë fuqitë më vitale të popujve të nënshtruar dhe në këtë mënyrë t'ia zgjatë jetën këtij nënshtrimi.

Mirëpo këtë damkosje Pashko Vasa nuk e bën me parulla, por nëpërmjet krijimit të situatave të gjalla jetësore, nëpërmjet fatit tragjik të një vargu personazhesh të romanit.

Aktet e shumta të dhunës me rrjedhimet e tyre tragjike bëjnë që në roman të mbizotërojë një atmosferë e zymtë, që të mos shquhen bukuritë e jetës. Personazhet e *Bardhës së Temalit* kanë lindur jo t'i gëzojnë këto bukuri, t'i shijojnë kënaqësitë e dashurisë në të gjitha format e saj, të miqësisë, të krijimtarisë, të transformimit të botës dhe të njeriut, por vazhdimisht të jenë të ballafaquara me fatkeqësi gjithnduarsh, me vuajtje e mjerime, me vdekjen, jo si fenomen të natyrës, por si pasojë të dhunës.

Në këtë mënyrë në romanin *Bardha e Temalit* mbizotërojnë ngjyrat e errëta, jonet tragjike, nëpërmjet të të cilave autori fshikullon absurditetin e dhunës dhe të pasojave të saj, si një të keqe me rrënjë të thella, kundër të cilës ai ngre zërin e tij.

Ymer Jaka

LA HANTISE DE LA VIOLENCE ET DE LA MORT DANS LE ROMAN
BARDHA DE TÉMAL DE PASHKO VASA

R é s u m é

La violence et la mort occupent une place très importante dans le roman *Bardha de Témal*. Dans une société sans institutions sociales, sans lois et appuyée sur des moeurs patriarcales, come c'était le cas de la société albanaise sous la domination ottomane, la plupart des hommes étaient condamnés à subir une mort violente. La violence est exercée par les individus aussi bien que par les collectivités.

Sur le plan individuel l'exercice de la violence, terminée le plus souvent par la mort, est motivé parfois par des raisons futiles. On a recours aux armes à toute occasion. L'exercice collectif de la violence se présente sous deux aspects: 1. la violence exercée par un groupe social sur un autre et 2. la violence exercée par le pouvoir sur la population.

Le premier aspect de la violence est en corrélation avec l'organisation tribale de la société dans le montagnes de l'Albanie du Nord et avec la vendetta. Le second aspect est une conséquence de l'arbitraire du pouvoir ottoman en Albanie. Dans ces circonstances l'individu est obligé de prendre les mesures nécessaires pour la protection de sa vie; il porte donc toujours une arme et c'est ainsi que le culte des armes s'est imposé en Albanie. L'arme est en quelque sorte un décor de la maison albanaise et la guerre une vocation pour l'Albanais. La guerre est un thème constant dans les chansons évoquées dans le roman. Habitué à la mort, les hommes de cette époque ont adopté une attitude stoïque à son égard.

Dans le conclusion du travail on relève que cette situation bien difficile de la société albanaise est une conséquence de la politique de l'empire ottoman, qui essayait ainsi de prolonger sa domination dans cette partie des Balkans. La violence sévissant sans merci, la mort faisant rage, voilà donc un tableau bien sombre de l'Albanie, dont P. Vasa nous a laissé un témoignage émouvant. Le destin tragique des personnages du roman porte une vigoureuse critique de ces deux maux et de leurs conséquences fâcheuses.

